

SID

مهر شاهان صفوی (شکل، نقش و مضمون)

چکیده

مهرهای شاهان، از جمله مهم‌ترین آثار هنری دوران صفوی به شمار می‌روند. تحقیق درباره‌ی مهرهای شاهان صفوی، از طریق، اثر مهرها بر روی اسناد و مکتوبات قابل بررسی است. شکل مهرهای الصافی بر روی این اسناد، به دلیل ارتباط سریع و آنی، با بیننده، قابل تعمق است. در این مقاله ضمن بررسی ویژگی‌های مهرهای شاهان صفوی، تلاش گردیده است که مهرها نام‌گذاری و در یک طبقه‌بندی مناسب قرار گیرند. همچنین با تحلیل شکل و کاربرد، سیر تحول و تطور مهرهای شاهان صفوی تفکیک و مشخص شود.

نتیجه‌ی نهایی اذعان می‌دارد که شکل و ترکیب‌بندی نوشتار مهرهای شاهان صفوی، علاوه بر کارکرد به عنوان نشان حکومتی، دربرگیرنده‌ی افکار و عقاید آنان نیز است. همچنین شکل در انواع مهر شاهان صفوی از تنوع محدودی برخوردار بوده و در چند شکل هندسی ساده خلاصه شده است. این اشکال با توجه به نوع کارکرد و جنس مهرها، دارای ابعاد متفاوتی بوده و با ترکیب‌بندی حروف رایج، هویت یافته‌اند.

اهداف مقاله:

- ۱- مطالعه و شناخت شکل در مهرهای شاهان صفوی، به منظور تجزیه و تحلیل، طبقه‌بندی و ثبت تاریخی.
- ۲- بررسی تأثیر نقش و مضمون بر شکل و فرم مهرهای شاهان صفوی.
- ۳- دستیابی به نوع ارتباط مفهومی مهرها، با افکار و اندیشه‌های شاهان صفوی

سوالات مقاله:

- ۱- مهرهای شاهان صفوی، چه شکل‌ها و فرم و مضامینی را دارا هستند؟
- ۲- نقش و مضمون مهرها، چه تاثیری بر شکل و فرم‌های مهرهای شاهان صفوی داشته است؟

واژگان کلیدی:

مهرهای صفوی؛ شکل و فرم؛ جنس و کاربرد، مضمون

□ □ نسرین سید رضوی

□ تاریخ دریافت مقاله: ۸۹/۴/۲۷

□ تاریخ پذیرش مقاله: ۸۹/۶/۱۰

□ □ کارشناسی ارشد نقاشی از دانشگاه تربیت مدرس
عضو هیئت علمی دانشگاه علم و فرهنگ

razavi@usc.ac.ir

مقدمه

مهر به دست پرتوان انسان از زمان‌های بسیار دور، در قالب یک اثر هنری ساخته شده است و از نام و عنوان اشخاص مهمی چون شاهان و بزرگان اقوام مختلف، از جمله شاهان صفوی یاد می‌کند. شاهان صفوی، بیش از دو سده (شانزدهم تا هفدهم / دهم تا دوازدهم) حامیانی قدرتمند برای هنر و هنرمندان ایران بوده؛ و اکثر رشته‌های صنایع دستی از جمله صنعت و هنر مهرسازی در این دوره، رونق و پیشرفت قابل ملاحظه‌ای یافته است. «توجه خاص شاهان دوره‌ی صفوی به صنعت مهرسازی، مهرها را به نشانی سلطنتی، برای بیان عقاید مذهبی، سیاسی و اقتصادی حاکمان مبدل ساخته و اثر آنها خود جلوه‌ای خاص، به اسناد مختلف اعم از فرامین، احکام، عقدنامه‌ها، مصالحه نامه‌ها و قراردادها بخشیده است.»^۱

مهرهای الصافی بر اسناد، چندین ویژگی قابل توجه را شامل هستند؛ که یکی از مهم‌ترین آنها شکل مهرها است. شکل مهر به دلیل ارتباط سریع و آنی، با بیننده قابل تعمق می‌باشد. «شکل‌ها دارای ارزش‌های احساسی فراوانی هستند که از راه تداعی معانی و دانش و تجربیات قبلی ما، احساسات و عواطف ما را تحریک می‌کنند.»^۲ این نوشتار، «شکل» را در معنای محدوده و خط پیرامونی مهرها در نظر گرفته و مطالعات را بر این ساختار استوار کرده است. تحلیل شکل می‌تواند ابعاد و وجوه ناشناخته و مغفول مانده‌ای را از تاریخ و فرهنگ هر قومی آشکار کند. شکل اشیاء امری است که ظرفیت معنایی آنها را به وجود می‌آورد. از اینرو تحلیل شکل مهرهای شاهان صفوی می‌تواند فهمی از کاربرد و سیر تحول و تطور آنها را حاصل آورد.

«متأسفانه مهرهای شاهان صفوی، پس از فوت شاه وقت، به دلیل جلوگیری از سوء استفاده‌ی نزدیکان، شکسته و نابود می‌شده است.»^۳ از اینرو امروزه نمونه مهرهای شاهان صفوی در موزه‌های ایران و جهان موجود نمی‌باشد. پس گردآوری و مطالعه بر روی اثر مهرهای شاهان صفوی از روی اسناد و فرامین قابل انجام است. در این مقاله، به منظور دستیابی به نتایجی مناسب، گردآوری نمونه‌های اثر مهرها، با مراجعه به سازمان اسناد ملی، موزه‌ی ملک، موزه‌ی کاخ گلستان، همچنین مطالعه و استفاده از تعداد معدودی تحقیق هم‌سوی انجام شده؛ صورت پذیرفته است. گردآوری اطلاعات به روش کتابخانه‌ای، تحقیق به شیوه‌ی توصیفی تاریخی، صورت گرفته و در نهایت تحلیلی بر روی داده‌ها و اثر مهرها موجود از این دوره انجام پذیرفته؛ همچنین جدول و نمودارهایی بر مبنای تحلیل، تنظیم و شکل مهرها، نام‌گذاری و طبقه‌بندی گردیده است. در پی بررسی‌های به عمل آمده؛ می‌توان این‌گونه استنباط کرد که: شکل و ترکیب‌بندی نوشتار مهرهای شاهان صفوی علاوه بر کارکرد آنها به عنوان نشان حکومتی، دربرگیرنده‌ی افکار و عقاید شاهان نیز هستند. همچنین شکل در انواع مهر شاهان صفوی از تنوع محدودی برخوردار بوده و در چند شکل هندسی ساده خلاصه شده است. این اشکال با توجه به نوع کارکرد و جنس مهرها، دارای ابعاد متفاوتی بوده و با ترکیب‌بندی از حروف رایج، هویت یافته است. مطالب ارائه شده جهت اثبات این موارد، در دو بخش تحت عناوین مهرسازی در دوران صفوی و شکل، نقش و مضمون در مهرهای شاهان صفوی تنظیم شده است.

۱- رک. قائم مقامی، جهانگیر، مقدمه‌ای بر شناخت اسناد تاریخی،

نشر انجمن آثار ملی، تهران، ۱۳۵۰، ص ۳۸.

۲- نامی، غلامحسین، مبانی هنرهای تجسمی ارتباط بصری، انتشارات توس، تهران، ۱۳۷۸، ص ۴۲.

۳- رک. اسماعیلی، صغرا، پژوهشی در سکه و مهرهای شاهان صفویه، انتشارات میراث فرهنگی و گردشگری پژوهشکده زبان و گویش، تهران، ۱۳۸۵، ص ۱۳۶.

مهرسازی در دوران صفوی

تاریخ ساخت مهر در ایران سابقه‌ی چند هزار ساله دارد. «علم شناخت مهر^۴ برای آشنایی با تاریخ گذشتگان و مهر به عنوان سندی معتبر و گویا، همواره توجه اهل تحقیق را به خود جلب کرده است.»^۵ در گذشته، مهر وسیله‌ی ادعای مالکیت انسان به شمار آمده و حفظ و نگه داری آن بسیار حایز اهمیت بوده است. به طوری که در «مقابر قدیمی شوش در قرن چهارم قبل از میلاد مهرها به همراه جسد دفن می‌شده است.»^۶ از نیمه‌ی هزاره‌ی چهارم پیش از میلاد، انسان با حکاکی تصاویر بر روی مهر مقصود خود را تفهیم می‌کند. پس از اختراع خط، تصاویر و خط با همدیگر «بر روی مهرها به صورت منفی حکاکی شده و بعد از استفاده بر روی موادی مثل گل و گچ به صورت مثبت ظاهر گشته‌اند.»^۷ برخی از «این مهرها به شکل حلقه‌هایی از جنس خاک رس به در کوزه‌ها وصل شده و بسته یا دست نخورده بودن آن‌ها را ضمانت کرده است و یا به منزله‌ی مهر سند بوده؛ که به شکل عدس بزرگی به گره بسته‌های کوچک وصل گردیده است.»^۸ در واقع «مهرهای اولیه معمولاً دارای یک سوراخ بودند که به عنوان آویز در گردن بند یا دستبند و به احتمال قوی برای طلسم نیز به کار می‌رفتند.»^۹ این مهرها به چهار شکل هرمی، گنبدی، لوله‌ای و مسطح قابل طبقه‌بندی هستند. همچنین «بلاذری در فتوح البلدان از ابن مقفع نقل می‌کند که: پادشاهان ایران پیش از اسلام مهرهای متعدد به نام‌های خاتم اسرار، خاتم رسایل، خاتم تخلید و خاتم خراج داشته‌اند.»^{۱۰}

«با گسترش اسلام، تصاویر از مهرها که پیش از اسلام متداول بود؛ حذف گردید و حکاکی خطوط گوناگون رونق بیشتری یافت»^{۱۱} که در دوره‌ی ایلخانی با وجود تعامل‌های فرهنگی و هنری بین ایران و چین تحولی در نوع خطوط مهر روی داده است. در این زمان «تلفیق خط چینی و تمغاهای^{۱۲} مغولی با خط کوفی منجر به پیدایش خط کوفی بنایی، به ویژه نوع معقلی آن شده و به ظاهر شکل مهرها که تا آن زمان بیش تر مربع یا چندضلعی بود؛ در دوره‌ی امیر نوروز وزیر غازان خان به شکل دایره درآمده است.»^{۱۳} به غیر از تغییر در شکل مهر و نوع خط به کار رفته بر مهر شاهان تیموری، رنگ مرکبی که سطح مهر را به آن آغشته کرده و بر فرامین رسمی زده شده؛ نیز عامل تحولی دیگر در جهت انتقال سریع فرمان شاه به فرمانبر محسوب می‌شود. «بر حسب اهمیت فرمان، مرکب آن طلائی [آلتون تمغا] یا قرمز [آل تمغا] او یا سیاه [قرا تمغا] بود و گاه به جای مهر نقش انگشت سلطان به کار می‌رفت.»^{۱۴} از نشانه‌ی حکومتی شاهان صفوی، مهرهای شاهی حاکمان این دوره است که در برگیرنده‌ی افکار و عقاید مذهبی، اجتماعی و سیاسی آنان هستند. مهرهای شاهان صفوی، در اشکال هندسی بوده است. «دوره‌ی صفوی را باید اوج به کارگیری خط، به خصوص خطوط ثلث و نسخ [نستعلیق]، تزیینات، استفاده از آیه‌های قرآنی، ترکیب بندی ماهرانه و طراحی شکل بیرونی مهرها دانست. به کارگیری حداکثر تزیینات در تلفیق با اندیشه‌ی مذهبی شیعه، به خصوص در مهرهای پادشاهان این دوره نمایان است.»^{۱۵} نهایتاً «در دوران صفوی و پس از آن عبارت‌های مذهبی به عنوان نقش مهر، به ویژه برای مهرهای رسمی صاحب منصبان و عمال شهری، نظامیان و علمای مذهبی عمومیت داشته است.»^{۱۶} مهرهای سلطنتی که «از سنگ‌های قیمتی ساخته و در کیسه‌هایی ممه‌ور می‌شد، به وسیله صدراعظم نگهداری می‌گردید.»^{۱۷} ولی «یکی از مهرهای شاهی بر حلقه انگشتری سوار بوده و شاه همیشه آن را در دست خود می‌کرده است.»^{۱۸} با تاجگذاری شاه جدید صفوی، مهر شاه وقت، رسمیت یافته و مهر شاه قبلی شکسته می‌شده است. «انگیزه شکستن مهرهای شاهی پس از درگذشت آنان نیز روشن است. این کار برای آن بود که از بهره‌گیری نادرست از مهرهای شاهی پیشگیری شود و این روش پس از درگذشت شاه طهماسب و کشمکش بین پسران او حیدر میرزا و اسماعیل میرزا پدید آمد.» با نبود این مهرها، مشکل می‌توان نظری قطعی درباره‌ی جنس آن‌ها داد. اما توجه به جنس مهرهایی که در ادوار گذشته ساخته شده و ساخت آن‌ها ادامه یافته است؛ و همچنین جنس مهرهای صاحب منصبان صفوی، که در موزه‌ها و مجموعه‌های خصوصی نگهداری می‌شود؛ و اشاراتی که در سفرنامه‌ها به جنس بعضی از مهرهای شاهان صفوی شده؛ در این مطالعه، راه گشا است.

جنس مهرهای باستانی بیشتر از سنگ بود و حکاکان، مهرها را از سنگ‌های قیمتی و یا «نیمه قیمتی مانند حجر یمانی، یشم، لعل، عقیق یشمی، عقیق جگری و عقیق دانه اناری، لعل کبود، سنگ لاجورد و کریستال سنگی کنده‌اند.»^{۱۹} «آنان هر سنگی را دارای خواص ویژه‌ای می‌دانستند. مثلاً معتقد بودند؛ خداوند یاقوت را در روز نوروز از برای زینت مردمان بیافرید. زیر جلد، را روز مهرگان

4- Sigillographic

- ۵- جدی، محمد جواد، مهر و حکاکی در ایران، فرهنگستان هنر، تهران، ۱۳۸۷، ص ۱۳.
- ۶- همان، ۶۴.
- ۷- باصری، زهره، چکیده مقالات همایش بین المللی باستان شناسی ایران، پژوهشکده باستان شناسی پژوهشکده میراث فرهنگی و گردشگری، تهران، ۱۳۸۴، ص ۶۰.
- ۸- آمیه، پیر، تاریخ عیلام، شیرین بیانی، انتشارات دانشگاه تهران، تهران ۱۳۸۴، ص ۲۱.
- ۹- نامجو، عباس، عیلام، انتشارات سیمای فرهنگی ایران، تهران، ۱۳۷۸، ص ۲۴۵.
- ۱۰- جدی، محمد جواد، مهر و حکاکی در ایران، پیشین، ص ۶۷.
- ۱۱- قلیچ خانی، حمیدرضا، فرهنگ واژگان و اصطلاحات خوشنویسی و هنرهای وابسته، تهران، روزنه، ۱۳۸۸، ص ۱۳۵.
- ۱۲- تمغا: مهری که در قدیم به فرمان‌های شاه می‌زدند. (معین، محمد، فرهنگ فارسی، انتشارات امیرکبیر، تهران، ۱۳۶۴، ص ۱۱۴۱).
- ۱۳- رک، جدی، محمد جواد، مهر و حکاکی در ایران، پیشین، صص ۱۱۰-۱۰۸.
- ۱۴- راوندی، مرتضی، تاریخ اجتماعی ایران، جلد دوم، امیرکبیر، تهران، ص ۳۶۵.
- ۱۵- احتشامی، محسن، مهرهایی از جنس عشق، انتشارات کتاب خورشید، تهران، ۱۳۸۳، ص ۱۱.
- ۱۶- رابینودی بورگوماله، یاسنت لویی، مهرهای دوران صفوی، پیام بهارستان، مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی، تهران، شماره ۳، ۱۳۸۳، ص ۸۸.
- ۱۷- اسماعیلی، صفرا، پژوهشی در سکه و مهرهای شاهان صفویه، پیشین، ص ۱۳۶.
- ۱۸- جد، محمد جواد، مهر و حکاکی در ایران، پیشین، ص ۱۲۸.
- ۱۹- گریشمن، رمان، هنر ایران در دوران پارتی و ساسانی، بهرام فره‌وشی، شرکت انتشارات علمی و فرهنگی، بی جا، ۱۳۷۰، ص ۲۴۱.

و همان گونه که این دو روز بر سایر روزها فضیلت دارد، این دو جواهر بر سنگ‌های دیگر برتری دارند.^{۲۰} حکاک‌ی بر روی سنگ در دوران اسلامی نیز ادامه یافته است. با توجه به «نظرگاه گوستاو لوبون»^{۲۱} مسلمانان احجار کریمه را خیلی قشنگ می‌تراشیدند و روی آن‌ها را گل و بوته نقش می‌کردند. دور از انتظار نیست که در دوره‌های ایلخانی و صفوی نیز از انواع جنس سنگ‌های قیمتی و نیمه قیمتی برای ساخت مهر استفاده شده باشد. در کتاب "مهر و حکاک‌ی در ایران"، نقل می‌شود که: «جنس مهرهای تیموری و صفوی به جهت استفاده‌ی بیش‌تر نسبت به سایر دوره‌ها از یشم را با رنگ‌های متنوع سفید تا سبز را از مهرهای پس از این سلسله‌ها متمایزند. سنگ یشم احتمالاً به جهت روابط حسنه از هند، چین یا ختن آورده می‌شد.»^{۲۲} و در "لغت نامه دهخدا"، درباره‌ی سنگ یشم می‌خوانیم که: «یشم هفت رنگ است و حکما آن را جزو جواهریات شمرده اند و مبارک دانند.»^{۲۳} اما شاردن در سفرنامه اش، جنس مهرهای شاهان صفوی را مرتبط با کارکرد آن‌ها دانسته و بیان می‌دارد که: «مهرهای گرد بزرگ‌تر برای امور نظامی و کوچک‌تر آن که از جنس فیروزه، زمرد و یاقوت بود؛ برای مراسلات مالی، انتصابات و امور دربار و کارکنان و کلیه امور مربوط به املاک شاهی به کار رفته‌اند. مطالب مهرهای بزرگ روی فیروزه‌های ضخیم نقر می‌شد که از زمان شاه عباس اول به کار می‌رفته‌اند. مهر کوچک مربع شکل شاه سلیمان، یک تکه یاقوت زیباست و مهر دیگر او از جنس زمرد است.»^{۲۴} همچنین شاه سلیمان مهری داشته که: «جنس این مهر، ذر کوهی و به ارتفاع ۵۷ میلی متر است.»^{۲۵} وجود مهرهای شخصی یا مهرهای افراد خاص که در موزه‌ی ملی نگه‌داری می‌شود و همچنین مهرهای دیگری که بر روی آن‌ها عبارات مذهبی و یا آیاتی از قرآن مجید حک شده است؛ گواه بر استفاده از سنگ از نوع عقیق آن در رنگ‌های سفید، قرمز و قهوه‌ای روشن و تیره در دوران صفوی است. «عقیق نام سنگی بهشتی است که نزد مسلمانان بسیار با اهمیت بوده و به اعتقاد شیعیان، این سنگ اولین سنگی است که به ولایت علی ابن ابی طالب اقرار کرده است.»^{۲۶}

می‌توان اشاره داشت که: به دلیل تفاوت ابعاد اثر مهرهای شاهان صفوی که بر اسناد موجود بوده و با عنایت به این که ابعاد کاملاً دقیقی برای انواع مهرها تعریف نشده است؛ استفاده از سنگ در ساخت مهرهای شاهان، قوت می‌یابد. البته انواع سنگ‌های قیمتی و نیمه قیمتی با توجه به مقام شاه و باورهای اعتقادی - چون حفاظت و نگهداری شاهان از گزند دشمنان و اثر شفابخشی - جهت ساخت مهر شاهان مناسب بوده اند.

چنانچه "محمد همدانی" در کتاب "عجایب‌نامه"، درباره‌ی "یاقوت" می‌گوید که: «هر که [یاقوت] با خود دارد از طاعون ایمن بود و از لخم و سکنه و صرع ایمن بود.»^{۲۷} در نهایت می‌توان به این ادعا دست یافت که سنگ‌های قیمتی و نیمه قیمتی، همچون فیروزه، زمرد، یاقوت، یشم در ساخت مهر شاهان به کار رفته؛ و ابعاد مهرها را تحت الشعاع خود قرار داده است.

شکل، نقش و مضمون در مهرهای شاهان صفوی

عدم دسترسی به مهرهای شاهان، بررسی در مورد آن‌ها را مشکل گردانیده؛ اما آثار مهرهای شاهان صفوی، بر روی اسناد (شامل سلطانیات، دیوانیات و اخوانیات)^{۲۸} که امروزه موجود است تا حدی این نقص را برطرف می‌سازد. در دوران صفوی «رونوشت تمام ارقام مربوط به امور مالی، احکام، نشانه‌ها، نامه‌ها و اسناد در دفاتر مخصوص ثبت می‌شد. محل نگهداری این دفاتر که "انبار دفترخانه دیوان اعلا" نام داشت؛ ظاهراً عمارت "چهل ستون" بود.»^{۲۹} که برخی از آن‌ها امروزه موجود هست و در مسیر راهیابی به بیان شکل، نقش و مضمون مهرهای شاهان صفوی، ما را یاری می‌کند. در این مقاله، مهرهای شاهان صفوی، در اشکال مدور، مدور تاجی و چهار گوشه دسته بندی و نام گذاری شده اند. بیشترین تعداد اثر مهرهای شاهان صفوی، به ترتیب در اشکال مدور تاجی، مدور و چهار گوشه موجود است (جدول ۲، نمودار ۲). که در ادامه، از هر گروه مهر شاهان صفوی، پنج مورد با توجه به ویژگی‌های شکل، فرم، کارکرد و نقش (ترکیب بندی حروف) بررسی شده و تحلیل بر روی شکل مهرهای شاهان صفوی، بر این مبنا صورت پذیرفته است.

مهر مدور: در مبانی هنرهای تجسمی، شکل دایره «به عنوان کامل ترین صورت شکل‌های خمیده و دورانی، درون مرکز است و با حرکت دورانی خود بیننده را به درون خود می‌کشد و او را در خود متمرکز می‌کند.»^{۳۰} حکاکان صفوی بر این امر واقف بوده و در مرکز مهرهای مدور، مضامینی

نظیر "بنده شاه ولایت... و "بنده شاه دین... را به همراه نام شاه وقت به خط نستعلیق، حکاکی کرده اند؛ تا تأکیدی بر اهمیت مقام شاه و همچنین ارادتش به حضرت علی(ع) صورت گرفته باشد. «اعلام تشیع اثنی عشری یا دوازده امامی، در ۹۰۷/۱۵۰۱ به عنوان مذهب رسمی کشور تازه تاسیس صفوی، که هنوز پایه‌های خود را تحکیم نکرده بود؛ از سوی شاه اسماعیل در تبریز، مهم ترین تصمیم او بود. تشیع اثنی عشری شالوده‌ی یکی از پایه‌های قدرت رهبران صفویه بود؛ یعنی ادعای آن‌ها مبتنی بر این که نماینده‌ی امام دوازدهم (ع) هستند.»^{۳۱} این ادعا در حاشیه‌ی مهر، با مضامینی نظیر "اللَّهُمَّ صَلِّ عَلَي النَّبِيِّ وَالْوَصِيِّ وَالْوَصِيِّ وَالسَّبْطَيْنِ وَالسَّجَادِ وَالْبَاقِرِّ وَالصَّادِقِ وَالْكَاطِمِ وَالرِّضَا وَالنَّقِيُّ وَالزَّكِيُّ وَالْمَهْدِيُّ" و "هَمَجِنِينَ" "اللَّهُمَّ صَلِّ عَلَي مُحَمَّدٍ وَعَلَي مُرْتَضَى وَفَاطِمَةَ الزَّهْرَاءِ وَالْحَسَنِ وَالْحُسَيْنِ وَالْعَلِيَّ زَيْنِ الْعَابِدِينَ وَمُحَمَّدَ الْبَاقِرِّ وَجَعْفَرَ الصَّادِقِ وَمُوسَى الْكَاطِمِ وَعَلِيَّ الرِّضَا وَمُحَمَّدَ تَقِيَّ وَعَلِيَّ النَّقِيِّ الْعَسْكَرِيِّ وَالْمَهْدِيِّ الْحُجَّتِ صَاحِبِ الزَّمَانِ" دیده شده است و تأکیدی بر انعکاس بیشتر افکار مذهبی شاه وقت، در قبال اوضاع سیاسی و اجتماعی ایران به شمار می‌آید که با توانمندی هنرمندانه‌ی خوشنویس و حکاک بر سطح مهر مدور، حک شده است. توانمندی این هنرمندان در قرارگیری حروف، بر سطوح کوچک مهرها، با توجه به رعایت قواعد خوشنویسی تحسین برانگیز است. خوشنویسی بر روی مهرهای مدور شاهان صفوی، با خطوط نسخ، نستعلیق، ثلث و توقیع^{۳۲} صورت گرفته است.

«مهرهای گرد بزرگتر برای امور نظامی و کوچکتر آن برای مراسلات مالی، انتصابات، امور دربار، کارکنان و کلیه امور مربوط به املاک شاهی به کار رفته‌اند.»^{۳۳} در ضمن کارکرد هر مهر، معیاری جهت نام‌گذاری آن نیز به شمار آمده است. مانند مهرهای "ختم" و "مسوده" که از جمله مهرهای مدور شاهان صفوی هستند. مهر ختم «که شاه به خط خود می‌نوشته، این شعر بر آن نقر شده بود: ختم است پادشاهی عالم به نام ما / ثبت است بر جریده شاهی دوام ما. مهر مسوده، که مهر دیوان اعلی است و برای تأیید بر رونوشت‌ها به کار می‌رفت. بر احکام، عنوان نوشته‌هایی که دارای طغرای "حکم جهان مطاع شد" شرفنامه‌چ و ارقام موجب و رقم تیول زده می‌شود.»^{۳۴}

در این مقاله، اثر چهارده مهر مدور شاهان صفوی بررسی گردیده؛ که حدود ابعاد این مهرها از ۲۵ تا ۴۰ میلی متر متغیر است. این مهرها به ترتیب تاریخی، متعلق به شاه تهماسب اول، شاه عباس اول، شاه صفی اول، شاه عباس دوم، شاه سلیمان (صفی دوم)، سلطان حسین و شاه تهماسب دوم هستند. اکثر مهرهای گرد تاریخ‌دار (۳/۴ موارد) و برخی بدون تاریخ هستند (جدول ۲، نمودار ۳). با درج تاریخ بر مهرهای شاهان صفوی که پیش از آن در تاریخ مهرسازی ایران سابقه نداشت؛ تحول مهمی روی داده و اعتبار مهر از دید تاریخی، اجتماعی و سیاسی نیز درخور توجه قرار گرفته است. در ادامه چهار نمونه از گروه مهرهای مدور شاهان صفوی، با توجه به ویژگی‌های شکل، نقش و مضمون هر یک، مورد بررسی قرار می‌گیرد.

اولین نمونه گروه مهرهای مدور، مهری از شاه تهماسب اول (تصویر ۱) است. این مهر، بدون تاریخ و در ابعاد ۳۰ میلی متر می‌باشد. مضمون مرکزی آن "بنده شاه ولایت تهماسب" به خط ثلث کتیبه‌ای است. عبارت "بنده شاه ولایت" از زمان شاه تهماسب بر همه‌ی مهرهای شاهی و سکه‌ها نقش شده است.^{۳۵} مضمون حاشیه‌ای مهر مزبور (محمد المصطفی علی ... محمد مهدی) به خط نسخ کتیبه‌ای است. قرارگیری حروف، شبیه شعاع‌های خورشید و به صورت ترکیب بندی شمشه‌ای است. این نوع ترکیب بندی، اشاره به مرکز و محل قرارگیری نام شاه دارد. با کمبود فضای منفی و انسجام حروف، خوانش عبارت نوشتاری مهر، مشکل شده است.

تصویر ۱- اثر مهرمدور شاه ته ۱- اثر مهرمدور شاه تهماسب اول صفوی.

- ۲۰- پورداد، ابراهیم، پشت‌ها، جلد ۱، اساطیر، تهران، ۱۳۷۷، ص ۳۹۸.
- ۲۱- لویون، گوستاو، تمدن اسلام و عرب، فخر داعی، بنگاه مطبوعاتی علی اکبر علمی، تهران، ۱۳۴۴، ص ۶۶.
- ۲۲- جدی، محمد جواد، مهر و حکاکی در ایران، پیشین، ص ۱۱۳.
- ۲۳- دهخدا، علی اکبر، لغت نامه دهخدا، انتشارات و چاپ دانشگاه تهران، تهران، ۱۳۷۷، ص ۳۳۷۹۰.
- ۲۴- رک. شاردن، ژان، سیاحتنامه شاردن، (جلد ۴)، محمد عباسی، امیرکبیر، تهران، ۱۳۳۶، ص ۳۳۱.
- ۲۵- سمسار، محمد حسن، مهرهایی از پادشاهان، شاهزادگان و سرداران صفوی، پیشین، ص ۸.
- 26- www.fa.wikipedia.org, 10/5/89, 10/30 ساعت
- ۲۷- همدانی، محمد ابن محمود، عجایب نامه، جعفر مدرس صادقی، نشر مرکز تهران، ۱۳۷۵، ص ۳۹۲.
- ۲۸- سلطانیات و دیوانیات و اخوانیات شامل «کلیه مکاتبات سلطنتی، دیوان‌ها، اسناد و میاهدات سیاسی، انواع نوشته‌های اداری و دیوانی، گزارش‌های اقتصادی و فرهنگی و نظامی، اسناد قضایی، مالی و حقوقی، همچنین برخی از مکاتبات خصوصی و خانوادگی است.» (قائم مقامی، جهانگیر، مقدمه ای بر شناخت اسناد تاریخی، نشر انجمن آثار ملی، تهران، ۱۳۵۰، ص ۳۸).
- 29- <http://www.cgje.org.ir>, 10/5/89, 11 ساعت.
- ۳۰- آیت اللهی، حبیب الله، مبانی نظری هنرهای تجسمی، سمت تهران، ۱۳۷۷، صص ۱۷۲-۱۶۹.
- ۳۱- سیوری، راجر، ایران عصر صفوی، کامبیز عزیزی، نشر مرکز، تهران، ۱۳۸۱، ص ۲۶.
- ۳۲- «توقیع در حدود قرن سوم/نهم ابداع گردید و سریعاً به وسیله خلفای عباسی به عنوان خطی درباری برای نوشتن القاب و عناوین، مورد استفاده قرار گرفت.» (حمید سفادی، یاسین، خوشنویسی اسلامی، مهناز شایسته فر، انتشارات موسسه مطالعات هنر اسلامی، تهران، ۱۳۸۱، ص ۸۰) در برخی از نوشتارها، به علت تشابه بین دو خط توقیع و ثلث؛ نوع خط مهرها، ثلث نامیده شده است.
- ۳۳- شاردن، ژان، سیاحتنامه شاردن، پیشین، ص ۳۳۱.
- ۳۴- اسماعیلی، صغرا، پژوهشی در سکه و مهرهای شاهان صفوی، انتشارات میراث فرهنگی و گردشگری پژوهشکده زبان و گویش، ۱۳۸۵، ص ۱۲۰.
- ۳۵- سمسار، محمد حسن، مهرهایی از پادشاهان، شاهزادگان و سرداران صفوی، پیشین، ص ۷.

دومین نمونه گروه مهرهای مدور، مهری از شاه عباس اول است (تصویر ۲). تاریخ این مهر ۹۹۹/۱۵۹۰ و در ابعاد ۳۴ میلی متر است. مضمون آن در مرکز، "بنده شاه ولایت عباس" به خط نستعلیق و در حاشیه، (اللَّهُمَّ صَلِّ عَلَى النَّبِيِّ... الزَّكِيِّ وَالْمَهْدِيِّ) به خط نسخ کتیبه‌ای است. این مهر ترکیب بندی شمشه ای دارد. "خط نستعلیق"، «در حدود سال‌های ۸۰۰/۱۳۹۷ در دوره صفوی و مشخصاً در زمان شاه عباس بزرگ برای نخستین بار بر روی مهرها و سکه‌های پادشاهان معمول شد؛ که این زمان را می‌توان عصر تکامل و شکوفایی هنری خط نستعلیق نامید. نابغه بزرگ خط نستعلیق، میرعماد حسینی و نیز علی رضا عباسی به این دوره تعلق دارند. مأوا گزیدن خط نستعلیق بر روی سکه‌ها مسلماً بی تاثیر از حضور آن‌ها نبوده است.»^{۳۶} هر چند که خط نستعلیق به کار رفته بر مهرهای شاه عباس اول، عیار خطی ممتازی ندارد. تغییر مهمی در زمان سلطنت شاه عباس اول، در محل الصاق مهر بر اسناد رخ داده؛ که از "راینو"، در این باره این چنین نقل شده است. «برای فرامین عادی، مهر گرد تاریخ دار شاه عباس اول در بالای نامه ظاهر شد.»^{۳۷}

سومین نمونه گروه مهرهای مدور، اثر مهر شاه سلیمان است (تصویر ۳) که به تاریخ ۱۰۷۷/۱۶۶۶ و در ابعاد ۳۱ میلی متر است. تفاوتی در نوع ترکیب بندی حروف در این مهر با دو مهر قبلی وجود دارد. مضمون این مهر "بنده شاه ولایت صفی ثانی مهر مسوده اعلی" است که به خط توقیع در سه قسمت مجزای مهر حک شده است. این سه قسمت با تکرار دوباره حرف "ی" ایجاد شده؛ که در قسمت فوقانی نام شاه، در مرکز عقاید مذهبی او و در قسمت انتهایی، نوع کاربرد مهر ذکر گردیده است. ویژگی استفاده از اعراب^{۳۸} در فضا سازی بین حروف، قابل توجه است.

آخرین نمونه از گروه مهرهای مدور، اثر مهر دیگری از شاه سلیمان است (تصویر ۴). این مهر بدون تاریخ بوده و در ابعاد ۲۶ میلی متر است. مضمون مرکزی آن "بنده شاه دین سلیمان است"، به خط نستعلیق و مضمون حاشیه "اللَّهُمَّ صَلِّ عَلَى النَّبِيِّ وَالْوَصِيِّ وَالتَّبَوْلِ وَالسَّبْطِينَ وَالسَّجَادِ وَالبَاقِرِ وَالصَّادِقِ وَالكَاظِمِ وَالرِّضَا وَالتَّقِيِّ وَالتَّقِيَّ وَ الزَّكِيِّ وَ الْمَهْدِيِّ" به خط ثلث است. ترکیب بندی و نحوه جایگزینی حروف در قسمت مرکزی مهر، به جهت درشتی حروف، خوانا بوده؛ در صورتی که عبارت حاشیه این گونه نیست و بیشتر جنبه تزیینی دارد و در جهت تاکید بیشتر بر اهمیت مقام شاه است. این ویژگی نسبت به دیگر نمونه‌های مهرهای مدور از جمله مهر مدور شاه تهماسب و شاه عباس متفاوت است (تصاویر ۲ و ۱). نوع نگرش متفاوت در طراحی و حکاکی مهر شاه سلیمان شاید به علت انعکاس مقام والای شاه، «نشان از تجمل و شکوهی است که در ایام پذیرایی‌های رسمی از سفرا صورت می‌گرفت. هیات سفرای اروپایی مخصوصاً از سوئد، روسیه و فرانسه وارد دربار شده اند.»^{۳۹}

مهر مدور تاجی: اصطلاح "مهرهای گلابی" بر این گروه از انواع مهرهای شاهان صفوی، رایج است. این نام، با عنایت به لزوم انتخاب اسمی شایسته، با توجه به ماهیت معنایی و کارکردی مهرها، که نماینده‌ای بر هنر و تمدن مطرح ایرانی در جهان هستند. مناسب نبوده؛ از اینرو در این مقاله، واژه "مدور تاجی" انتخاب و به جای واژه "گلابی" استفاده شده است. در واقع شکل مهرهای مدور تاجی، ترکیب دو شکل دایره و مثلث است. مثلث «سه نیروی تند برون مرکزی دارد.»^{۴۰} ولی

تصویر ۲- اثر مهر مدور شاه عباس اول صفوی.

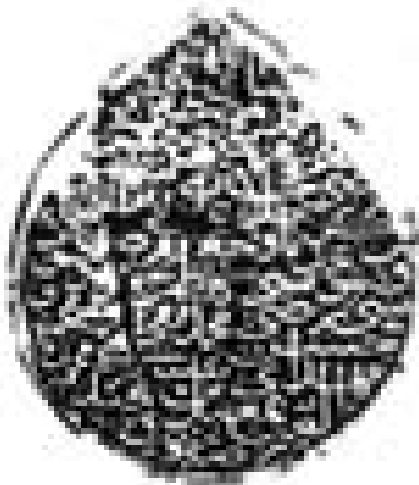

تصویر ۳- اثر مهر مدور شاه سلیمان صفوی.

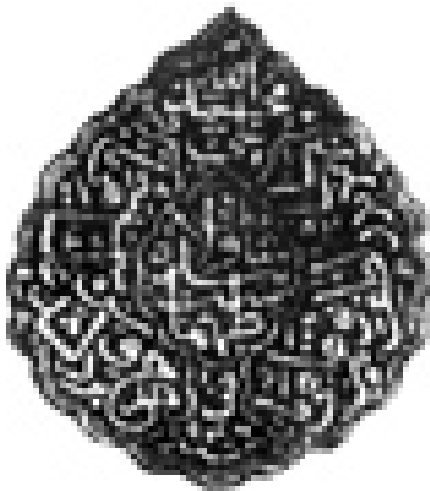

تصویر ۴- اثر مهر مدور شاه سلیمان صفوی، منبع ش ۲، ص ۱۸۵.

۳۶- جدی، محمد جواد، مهر و حکاکی در ایران، پیشین، ص ۱۱۳.
 ۳۷- رایینو، لویی، نشان‌ها و مهرهای پادشاهان ایران، محمد مشیری، امیر کبیر، تهران، ۱۳۵۳، ص ۴۵.
 ۳۸- اعراب: حرکت‌های حروف (همچون: فتحه، ضمه، کسره...) را در فارسی اعراب گویند. (قلیچ خانی، حمیدرضا، فرهنگ واژگان و اصطلاحات خوشنویسی و هنرهای وابسته، پیشین، ص ۳۶.
 ۳۹- گلفغانی زاده اصل، ملکه و یوسفی، حسن، باستان‌شناسی و تاریخ هنر بقعه شیخ صفی الدین اردبیلی، انتشارات نیک آموز، اردبیل، ۱۳۸۴، ص ۸۷.
 ۴۰- آیت اللهی، حبیب الله، مبانی نظری هنرهای تجسمی، پیشین، ص ۱۶۹.

تصویر ۵- اثر مهر مدور تاجی شاه اسماعیل اول صفوی.

تصویر ۶- اثر مهر مدور تاجی شاه تهماسب اول صفوی.

دایره دارای نیروی قوی درون مرکزی است. از این تعاریف برمی آید که ترکیب این دو شکل با وجود تضاد انرژی و شکلی موجود در آن‌ها، کاری دشوار بوده؛ که توسط دستاورد هنرمندان مهرساز این دوره، در نهایت دقت و ظرافت و در ابعاد متفاوتی انجام شده است. انواع ریز آن به صورت نگین بر انگشتری نصب می شده و ابعاد درشت مهرهای مدور تاجی، مناسب جهت حکاکی مضامین گسترده‌ای به زبان‌های فارسی و عربی بوده است. کارکرد مهرهای مدور تاجی در انواع داد و ستد، نشان و جلوس برای اموری نظیر: معاهده‌ها و مکاتبات با خارجیان، اجاره نامه‌ها و ماموریت‌ها است. مهر مدور تاجی داد و ستد «بر اسنادی که دارای طغرای^{۴۱} "فرمان همایون شرف نفاذ یافت" و شجره‌ها زده می شده و در حاشیه اش شعر سنایی "جنب هر که با علی نه نکوست / هر که گویاش من ندارم دوست"، نقش گردیده است. مهر نشان، که نزد مهردار است و بر نشان که طغرای آن دوازده خانه و اسامی دوازده امام (ع) است؛ زده می شد و بر حاشیه آن نقش شده است: گر کند بدرقه لطف تو همراهی ما / چرخ بردوش کشد غاشیه شاهی ما؛ و مهر جلوس، که در زمان جلوس شاه جدید تهیه می شد.»^{۴۲} قابل توجه می باشد که کاربرد مهر مدور تاجی به غیر از روی سند، در پشت آن نیز بوده و رایینو در این باره چنین اشاره داشته است که: «در پشت نامه یک مهر گلابی شکل کوچک، بدون تاریخ با جمله "بنده شاه ولایت" بدون ذکر نام شاه زده می شد»^{۴۳} که تأییدی بر صحت دیگر مهرهای شاهان بوده است. در این مقاله، اثر هیجده مهر مدور تاجی و ابعادشان ارائه شده است. ابعاد بزرگ ترین و کوچک ترین آن‌ها به ترتیب در حدود ۵۰×۶۷ و ۱۳×۱۶ میلی متر است. این مهرها متعلق به شاهان اسماعیل، تهماسب، عباس اول، صفی، عباس دوم، سلیمان و سلطان حسین هستند. بیشترین تعداد اثر مهرها، در اواخر دوران صفوی و سلطنت شاه سلیمان بوده است. (نمودار ۱) در زمان شاه سلیمان، «مشکلات داخلی دولت عثمانی سبب شد به ایالات ایران تجاوز نشود و ایران با استفاده از این آرامش به سبب توسعه تجارت با کشورهای اروپایی پرداخت.»^{۴۴} این مجال سبب توسعه بازرگانی شده؛ از این رو، ساخت مهرهای مدور تاجی با توجه به رونق امور داد و ستد، در زمان سلطنت شاه سلیمان افزایش چشم گیری یافته است. (جدول ۲، نمودار ۴) در حدود ۲/۳ از نمونه مهرهای مدور تاجی، تاریخ دار هستند (جدول ۲، نمودار ۵). در ادامه شش نمونه از گروه مهرهای مدور تاجی شاهان صفوی، با توجه به ویژگی های شکل، نقش و مضمون بررسی شده اند.

اولین نمونه گروه مهرهای مدور تاجی، اثر مهری از شاه اسماعیل اول است (تصویر ۵) است. به تاریخ ۹۱۴/۱۵۰۸ و در ابعاد آن ۳۰ × ۳۷ میلی متر است. مضمون آن "اللَّهُمَّ صَلِّ عَلَي مُحَمَّدٍ مُصْطَفَى ... الْعَبْدِ إِسْمَاعِيلِ بْنِ حَيْدَرَ صَفْوِيِّ ۹۱۴"، به خط نسخ است. کیفیت نوع خط حکاکی شده بر مهر مزبور از نظر اهل فن، تحسین برانگیز است. در معدود مهرهای مدور تاجی، ترکیب بندی حروف در فضای یکپارچه‌ی سطح آن صورت گرفته است.

دومین نمونه گروه مهرهای مدور تاجی، اثر مهر شاه تهماسب اول به تاریخ ۹۴۹/۱۵۴۲ است (تصویر ۶). ویژگی مهم این مهر در طراحی شکل آن بوده؛ که به صورت کنگره است. نقش کنگره در حاشیه‌ی درونی مهرهای شاهان صفوی، تنها در این مهر به چشم می خورد. متن آن به خط توقیع خوانا است. در قسمت مرکزی مهر مضمون "بنده شاه ولایت تهماسب و در تاج آن کلمات "الله، محمد، علی"، و در حاشیه و اطراف مهر، این بیت حک شده است:

گر کند بدرقه لطف تو همراهی ما چرخ بردوش کشد غایشه شاهی

نمونه‌ی دیگری از این گروه، اثر مهر مدور تاجی شاه سلیمان (تصویر ۷) به تاریخ ۱۰۷۸/۱۶۶۷ و ابعاد ۴۵ × ۴۲ میلی متر است. مضمون آن در تاج "الله، محمد، علی، حسن" و در پایین "حسین" به خط نسخ است. "بنده شاه دین سلیمان" در مرکز و بیت "گر کند بدرقه لطف تو همراهی ما / چرخ بردوش کشد غاشیه شاهی ما"، در حاشیه و به خط نستعلیق حک شده است. نوع استفاده از چرخش حروف، جهت فضا سازی در حاشیه‌ی مهر قابل توجه است.

چهارمین نمونه گروه مهرهای مدور تاجی مهر دیگری از شاه سلیمان (تصویر ۸) به تاریخ ۱۰۸۰/۱۶۶۹، ابعاد ۱۷×۲۴ میلی متر است. مضمون "بنده شاه دین سلیمان است" بر این مهر حک شده است. ویژگی بارز در طراحی شکل آن در قسمت انتهایی و در جهت جایگزینی کلمه "است". در واقع طراحی شکل، تابع ترکیب بندی حروف بوده؛ که در بین نمونه‌های موجود، منحصر به فرد است.

۴۱- طغرا: عبارات است از خطی قوسی شکل که در بالای فرمان‌های پادشاهان میان علامت بسم الله و سلطان به شکلی خاص ترسیم می کردند. (اقبال آشتیانی، عباس، وزارت در عهد سلاطین بزرگ سلجوقی، دانشگاه تهران، تهران، ۱۳۳۸، ص ۲۹.

۴۲- رکت، اسماعیلی، صفرا، پژوهشی در سکه و مهرهای شاهان صفویه، پیشین، ص ۱۲۰.

۴۳ رایینو، لویی، نشان‌ها و مهرهای پادشاهان ایران، پیشین، ص ۴۵.

۴۴ گل‌مغانی زاده اصل، ملکه و یوسفی، حسن، باستان شناسی و تاریخ هنر بقعه شیخ صفی الدین اردبیلی، پیشین، ص ۸۸.

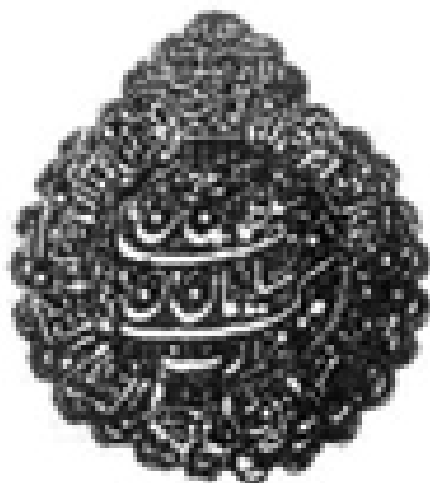
تصویر ۸- اثر مهرمدور تاجی شاه سلیمان صفوی.

تصویر ۷- اثر مهرمدور تاجی شاه سلیمان صفوی.

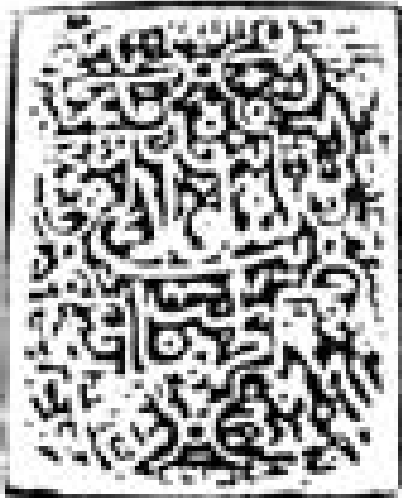
آخرین نمونه گروه مهرهای مدور تاجی، اثر مهر شاه سلطان حسین (تصویر ۹) بدون تاریخ در ابعاد ۳۲×۶۵ میلی‌متر است. مضمون مرکزی آن "وارث ملک سلیمان جهان سلطان شاه حسین" به خط نستعلیق حک شده است. در این اثر از ترکیب بندی قرینه ای در طراحی حروف، استفاده شده است. سطح مرکزی مهر، با نوع قرارگیری و تکرار حرف "ن" به دو قسمت عمودی و با نوع نگارش حروف "ط" و "ک" به سه قسمت مجزای افقی، تقسیم شده است. مضمون تاج و حاشیه آن، "حَسْبِيَ اللَّهُ، حَسَنَ اللَّهُمَّ صَلِّ عَلَى النَّبِيِّ وَ... وَالنَّبِيِّ وَالزَّكِيِّ وَالْمَهْدِيِّ" به خط ثلث کتیبه‌ای بوده که در قسمت مدخل ورودی حاشیه، سعی در ایجاد قرینه سازی فرمی با استفاده از حروف گردیده است. تزییناتی که در حاشیه مهر به چشم می‌خورد؛ شکل آن را کنگره ای ساخته است. با توجه به این که «سلطان حسین همچون پدرش علاقه‌ای به امور کشور نداشت و حرم، دربار و وزیر اداره‌ی کشور را برعهده داشتند»^{۴۵} بعید به نظر می‌رسد که ایشان شخصاً به هنر ایران توجه خاصی داشته باشد. امکان دارد که توجه به هنر مهرسازی و تغییر در شکل مهر و دقت در نوع خوشنویسی و حکاکی بر مهرهای شاهان، زیر نظر هنرمند مطرح خوشنویس، «احمد بن شمس الدین محمد نیریزی یا میرزا محمد نیریزی (۱۷۴۲-۱۶۷۶/۱۱۵۵-۱۰۸۷)، ملقب به سلطانی از بزرگترین خوشنویسان نسخ نویس و کاتبان قرآن در سده ی هجدهم/دوازدهم اواخر حکومت صفوی صورت پذیرفته باشند»^{۴۶}.

مهرهای چهار گوشه: در مبانی نظری هنرهای تجسمی، «مربع و اشکال مختلف چهار گوش به عنوان شکل "گستره‌ی اصلی" برگزیده شده است»^{۴۷} دلیل این انتخاب، امکان ایجاد فضایی به نسبت متعادل و معقول با وجود دو نوع کشش برون و درون مرکزی متعادل و میانه، در مساحت شکل‌های چهار گوش است. مهرهای چهار گوشه‌ی شاهان صفوی، مستطیل و به ندرت مربع، همچنین به صورت ساده و یا تاجی هستند. در این مقاله، چون بین مهرهای چهار گوشه‌ی ساده و تاجی به جز اندکی در شکل آن‌ها تفاوتی دیده نشد؛ هر دو در یک گروه، مطرح می‌شوند. تفاوت موجود در قرارگیری شکل مثلث پر قسمت فوقانی (تاج) مهرهای چهار گوشه‌ی تاجی، برای حک نام مبارک "الله" است. معمولاً در مهرهای چهار گوشه‌ی شاهان صفوی، مضمون "بنده شاه ولایت" به همراه نام سلطان وقت و به خط نستعلیق دیده شده؛ اما در مهرهای شاه سلطان حسن، مضامین جدیدی، نظیر «کلب کمترین امیرالمومنین»، «بنده فرمانبر مولا حق حسین» و «وارث ملک سلیمان جهان»^{۴۸} هم به کار رفته است. عبارت کوتاه در مهرهای چهار گوشه‌ی شاهان صفوی، با ابعاد و همچنین کارکرد آن‌ها نیز هماهنگی دارد. ابعاد مهرهای چهار گوشه‌ی کوچک در حدود ۱۲×۱۰ میلی‌متر است. این ابعاد برای نصب بر روی حلقه‌ی انگشتری مناسب بوده؛ اما به ندرت مهرهای چهار گوشه‌ی در ابعادی بزرگتری - حدود ۳۰ میلی‌متر - هم ساخته و «به احکام خاصه

تصویر ۹- اثر مهرمدور تاجی شاه سلطان حسین صفوی.

۴۵ سیوری، راجر، ایران عصر صفوی، پیشین، ص ۲۴۰.
 ۴۶ فضائلی، حبیب‌الله، اطلس خط، مشعل، اصفهان، ۱۳۶۲، ص ۳۵۳.
 ۴۷ آیت‌اللهی، حبیب‌الله، مبانی نظری هنرهای تجسمی، پیشین، ص ۱۷۲.
 ۴۸ اسماعیلی، صغرا، پژوهشی در سکه و مهرهای شاهان صفویه، پیشین، ص ۱۳۵.

تصویر ۱۰- اثر مهر چهار گوشه شاه تهماسب اول صفوی.

تصویر ۱۱- اثر مهر چهار گوشه شاه صفی اول صفوی.

تصویر ۱۲- اثر مهر چهار گوشه تاجی شاه سلیمان صفوی.

الصاق می شدند.^{۴۹} احکام خاصه شامل امور مهمی نظیر «امور مالی، انتصابات و امور نظامی»^{۵۰} بوده و کارکرد دیگر این مهرها، «رقم خلعت» است.

بنابر نقل موجود؛ «مهر رقم خلعت، نزد مهرداد است و رقم آن را مشرف قیجیجی خانه (خیاط خانه سلطنتی) به طریق سیاق می نویسند و برحاشیه‌ی آن اسامی متبرکه دوازده امام (ع) نقش بسته است.»^{۵۱} بدیهی است که مهرهای الصاقی بر فرامین خاص و مهم، به دلیل اهمیت اجرایی آن‌ها لازم می نمود که دارای تاریخ باشند. از این رو بر کلیه مهرهای چهار گوشه‌ی شاهان صفوی، تاریخ حک شده است. (جدول ۲، نمودار ۶)

در این مقاله، یازده اثر مهر چهار گوشه از شاهان: تهماسب اول، صفی اول، عباس دوم، سلیمان، سلطان حسن و تهماسب دوم ارائه شده است. چهار نمونه مهر چهار گوشه، با توجه به ویژگی‌هایی در شکل، نقش و مضمون هر یک مورد بررسی قرار می گیرد.

اولین نمونه گروه مهرهای چهار گوشه، اثر مهری از شاه تهماسب اول به تاریخ ۹۶۳/۱۵۵۵ و در ابعاد ۴۵×۳۵ میلی متر است (تصویر ۱۰). در سه طرف آن، کلمات «الله»، «محمد» و «علی»، در وسط مضمون «بنده شاه ولایت تهماسب ۹۶۳» و در حاشیه ابیات «چون نامه جرم ما به هم پیچیدند / بردند و به میزان عمل سنجیدند / بیش از همه کس گناه ما بود ولی / ما را به محبت علی بخشیدند» به خط توقیع کتیبه‌ای، و با عیار خطی خوش حک شده است. ویژگی این مهر در نوع ترکیب بندی‌های تزیینی و آینه‌ای حروف آن است.

دومین نمونه گروه مهرهای چهار گوشه، مهری از شاه صفی به تاریخ ۱۰۳۸/۱۶۲۸ در ابعاد ۱۸×۱۸ میلی متر است (تصویر ۱۱). مضمون آن به خط نستعلیق حک شده و فضای مهر با دو حرف «ت» و «ی» تقسیم فضا گردیده است. کمی عبارت، نسبت به وسعت مهر، خوانش آن را به راحتی ممکن ساخته؛ و تحکم فرمان را القاء می سازد.

نمونه‌ی دیگری از این گروه، اثر مهر چهار گوشه تاجی شاه سلیمان به تاریخ ۱۰۷۷/۱۶۶۶، در ابعاد ۱۵×۱۸ میلی متر است (تصویر ۱۲). «بسم الله» در قسمت تاج مهر به خط نستعلیق کتیبه‌ای و عبارت بنده شاه ولایت به خط محقق کتیبه‌ای حک شده که از نظر اهل فن، دارای عیار خطی خوش است. ویژگی این مهر استفاده از نقش گل پنج پر در فضا سازی بین حروف است که البته شیوه‌ای رایج، در فضا سازی مهرهای شاهان صفوی نبوده است.

آخرین نمونه گروه مهرهای چهار گوشه، اثر مهر شاه سلطان حسین به تاریخ ۱۱۲۵/۱۷۱۳، ۱/۱۳ به ابعاد ۱۷×۱۲ میلی متر است (شکل ۱۳). ویژگی آن در مضمون مهر است که عبارتی غیر متداول و طولانی، جهت مهرهای چهار گوشه‌ی شاهان صفوی به شمار آمده و مضمون این مهر «بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ كَلْبِ كَمْتَرِينَ أَمِيرِ الْمُؤْمِنِينَ سُلْطَانَ حُسَيْنٍ» به خط ثلث است.

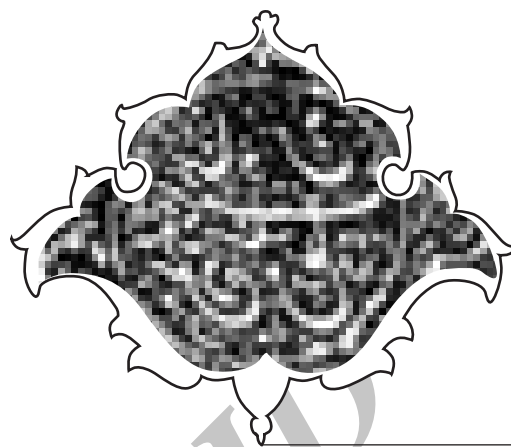

تصویر ۱۳- اثر مهر چهار گوشه شاه سلطان حسین صفوی.

۴۹ همان، ص ۱۲۹.

۵۰ شاردن، ژان، سیاحتنامه شاردن، پیشین، ص ۳۳۱.

۵۱ جدی، محمد جواد، مهر و حکاکی در ایران، پیشین، ص ۱۲۶.

نتیجه گیری

مهر که به دست پر توان انسان از زمان‌های بسیار دور در قالب یک اثر هنری ساخته می‌شد؛ از نام و عنوان اشخاص مهمی چون شاهان و بزرگان اقوام مختلف یاد می‌کند. مهرهای شاهان صفوی، بر اسنادی چون مکاتبات سلطنتی، دیوانی، معاهدات سیاسی و اقتصادی و برخی از مکاتبات خصوصی و خانوادگی الصاق می‌شده است. امروزه این اسناد، مهم‌ترین منبع جهت بررسی مهرهای شاهان به شمار می‌آیند. با تحقیق بر روی نمونه اثر موجود از مهرهای شاهان صفوی و تاکید بر روی شکل آن‌ها، نتایجی به شرح زیر حاصل شده است.

مهر، اطلاعاتی در خصوص اعتقادات مذهبی شاهان و همچنین تاریخ سیاسی، اجتماعی و اقتصادی دوره‌ی صفوی در ایران به همراه دارد. تاریخ سیاسی ایران در دوره‌ی صفوی به گونه‌ای بود که حکومتی مقتدر پس از سده‌ها فرمانروایی بیگانان در ایران، به مدت دو سده، نظام سیاسی، اجتماعی و فرهنگی کهن ایران را در دست گرفته و باعث توسعه روابط بازرگانی، رشد و شکوفایی هنر و صنعت در ایران گردید. هنر و صنعت مهرسازی هم از این پیشرفت به دور نمانده و هنرمندان مهرساز با عنایت به سنت مهرسازی در تاریخ گذشته‌ی ایران و همچنین علائق خاص شاهان، به بیان اعتقادات خویش، کمر به ساخت مهر شاهان بستند.

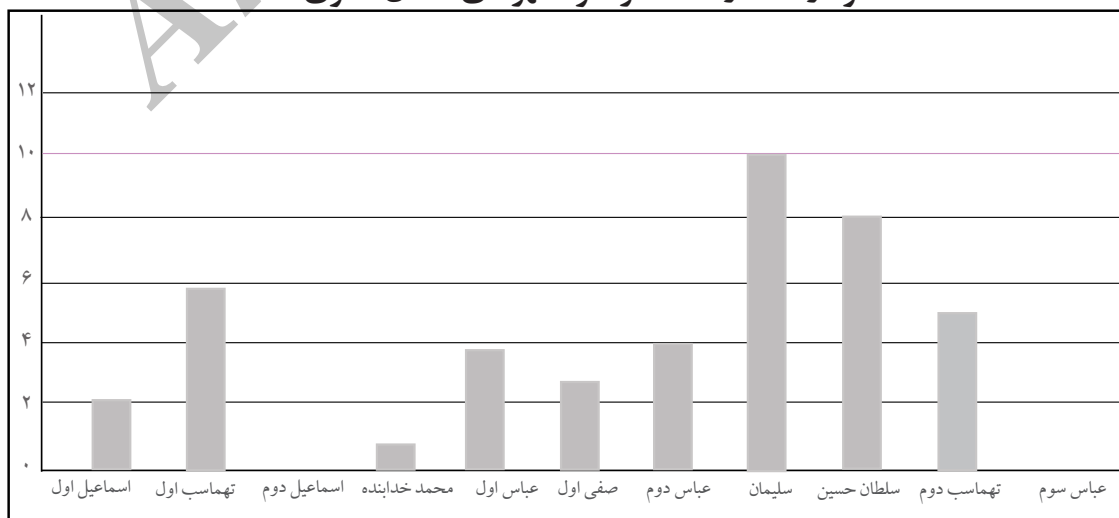
مهرهای شاهان صفوی، در سه شکل مدور، مدور تاجی و چهارگوشه ساخته می‌شد و به عنوان یک نشان حکومتی به کار می‌رفت. شاهان با در دست داشتن این نشان، به انعکاس افکار و عقاید خویش پرداخته و این چنین رسمیت مذهب تشیع دوازده امامی را اعلام داشته‌اند. حکک عبارات قرآنی و اسامی معصومین و ائمه اطهار (ع)، به خصوص حضرت علی (ع) بر مهرهای شاهان صفوی، در انواع خطوط رایج، نظیر نستعلیق، نسخ، ثلث و توقیع، با ترکیب بندی متناسب با سطح مهر، صورت می‌گرفت و در واقع عبارات، متناسب با شکل و کارکرد مهر طراحی می‌شد.

اظهار نظر درباره‌ی جنس مهرهای شاهان صفوی، با توجه به نبود نمونه‌هایی در موزه‌های ایران و جهان مشکل است؛ اما می‌توان اذعان داشت که: جنس مهرهای شاهان صفوی از سنگ‌های قیمتی نظیر یشم، فیروزه، زمرد و یاقوت و احتمالاً عقیق بوده و تنوع شکلی و ابعادی مهرها را تحت الشعاع خود قرار داده است. تنوع در شکل مهرهای شاهان صفوی، متناسب با کارکرد آن‌ها نیز بوده است. کارکرد مهرها با شکل مدور، در امور نظامی برای مراسلات مالی، انتصابات، امور دربار، کارکنان و کلیه امور مربوط به املاک شاهی تعیین می‌شد. اما کارکرد مهرها، با شکل مدور تاجی در امور داد و ستد، نشان و جلوس شاه جدید، معاهده‌ها و مکاتبات با خارجیان، اجاره نامه‌ها، منشورها، ماموریت‌ها و همچنین تایید صحت دیگر مهرهای الصاقی بر اسناد بوده است. به دلیل فزونی کارکرد مهرهای مدور تاجی، نمونه‌های متنوعی از شکل این مهرها، بر روی اسناد موجود هست. امروزه بیشترین اثر مهر مدور تاجی، از دوره سلطنت شاه سلیمان در دست است که دلیل آن، ثبات اوضاع سیاسی و اقتصادی موجود در زمان سلطنت اوست. کارکرد مهرها در شکل چهارگوشه، شبیه کارکرد مهرهای مدور است. با این تفاوت که مهرهای چهارگوشه‌ی بزرگ بر روی احکام خاص و مهم الصاق می‌شدند. اجرای سریع و به موقع این فرامین دلیلی شد که بر روی تمام مهرهای چهارگوشه، تاریخ درج گردد. این ویژگی، اعتبار مهر شاهان صفوی را از جنبه‌های تاریخی، اجتماعی و سیاسی بیان می‌دارد.

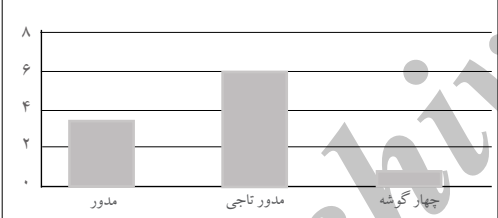
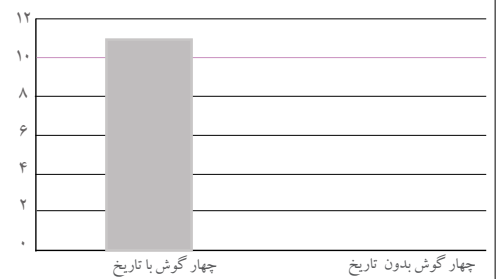
جدول ۱- انواع شکل در مهرهای شاهان صفوی

نمونه اثر مهر	تاریخ مندرج بر مهر	ابعاد (میلیمتر)	انواع مهر			نام شاه و مدت زمامداری	تعداد	نمونه اثر مهر	تاریخ مندرج بر مهر	ابعاد (میلیمتر)	انواع مهر			نام شاه و مدت زمامداری	تعداد
			چهار گوشه	مدور تاجی	مدور						چهار گوشه	مدور تاجی	مدور		
	۱۰۷۷	۳۶			*	شاه سلیمان -۱۱۰۵/۱۶۶۱-۱۶۸۸ ۱۰۷۸	۸		۹۱۴	۳۷×۳۰		*	اسماعیل اول /۱۵۱۳-۱۴۹۰ ۹۰۷-۹۳۰	۱	
	۱۰۷۷	۱۸×۱۵	*			شاه سلیمان -۱۱۰۵/۱۶۶۱-۱۶۸۸ ۱۰۷۸	۹		-	۳۰		*	تهماسب اول /۱۵۶۷-۱۵۱۳ ۹۳۰-۹۸۴	۲	
	۱۰۷۷	۲۴×۱۷		*		شاه سلیمان -۱۱۰۵/۱۶۶۱-۱۶۸۸ ۱۰۷۸	۱۰					*	تهماسب اول /۱۵۶۷-۱۵۱۳ ۹۳۰-۹۸۴	۳	
	۱۰۷۸	۵۴×۴۲		*		شاه سلیمان -۱۱۰۵/۱۶۶۱-۱۶۸۸ ۱۰۷۸	۱۱		۹۶۳	۴۵×۳۵		*	تهماسب اول /۱۵۶۷-۱۵۱۳ ۹۳۰-۹۸۴	۴	
		۶۳×۵۲		*		سلطان حسین /۱۶۸۸-۱۷۱۸ ۱۱۰۵-۱۱۳۵	۱۲		۹۹۹	۳۴		*	شاه عباس اول /۱۶۲۱-۱۵۷۹ ۹۹۶-۱۰۳۸	۵	
	۱۱۲۵	۱۷×۲۲		*		سلطان حسین /۱۶۸۸-۱۷۱۸ ۱۱۰۵-۱۱۳۵	۱۳		۱۰۳۸	۱۸×۱۸	*		صفی اول /۱۶۳۵-۱۶۲۱ ۱۰۳۸-۱۰۵۲	۶	
									۱۰۳۸	۲۶		*	شاه سلیمان -۱۱۰۵/۱۶۶۱-۱۶۸۸ ۱۰۷۸	۷	

نمودار ۲- آمار تعداد اثر نمونه مهرهای شاهان صفوی

جدول ۲- نمودارهای ۲-۶

نمودار ۲- آمارانواع شکل در نمونه مهرهای شاهان صفوی	نمودار ۲- آمارانواع شکل در نمونه مهرهای شاهان صفوی
نمودار ۳- آمار اثر نمونه مهرهای مدور با تاریخ و بدون تاریخ	نمودار ۳- آمار اثر نمونه مهرهای مدور با تاریخ و بدون تاریخ
نمودار ۴- آمار انواع اثر نمونه مهرهای متعلق به شاه سلیمان	نمودار ۴- آمار انواع اثر نمونه مهرهای متعلق به شاه سلیمان
نمودار ۵- آمار اثر نمونه مهرهای مدور تاجی با تاریخ و بدون تاریخ	نمودار ۵- آمار اثر نمونه مهرهای مدور تاجی با تاریخ و بدون تاریخ
نمودار ۶، آمار اثر نمونه مهرهای چهار گوشه با تاریخ و بدون تاریخ	نمودار ۶، آمار اثر نمونه مهرهای چهار گوشه با تاریخ و بدون تاریخ

فهرست تصاویر:

- ۱- اثر مهرمدور شاه تهماسب اول صفوی، منبع ش ۱۲، ص ۸۹۵
- ۲- اثر مهرمدور شاه عباس اول صفوی، منبع ش ۸، ص ۲۲۷
- ۳- اثر مهرمدور شاه سلیمان صفوی، منبع ش ۱۲، ص ۸۹۵
- ۴- اثر مهرمدور شاه سلیمان صفوی، منبع ش ۲، ص ۱۸۵
- ۵- اثر مهرمدور تاجی شاه اسماعیل اول صفوی، منبع ش ۲، ص ۱۴۳
- ۶- اثر مهرمدور تاجی شاه تهماسب اول صفوی، منبع ش ۸، ص ۲۲۶
- ۷- اثر مهرمدور تاجی شاه سلیمان صفوی، منبع ش ۱۲، ص ۸۹۵
- ۸- اثر مهرمدور تاجی شاه سلیمان صفوی، منبع ش ۲، ص ۱۵۴
- ۹- اثر مهرمدور تاجی شاه سلطان حسین صفوی، منبع ش ۲، ص ۱۵۹
- ۱۰- اثر مهر چهار گوشه شاه تهماسب اول صفوی، منبع ش ۲، ص ۱۴۴
- ۱۱- اثر مهر چهار گوشه شاه صفی اول صفوی، منبع ش ۸، ص ۱۲
- ۱۲- اثر مهر چهار گوشه تاجی شاه سلیمان صفوی، منبع ش ۸، ص ۱۲۵
- ۱۳- اثر مهر چهار گوشه شاه سلطان حسین صفوی، منبع ش ۸، ص ۱۲۵

فهرست منابع:

- ۱- احتشامی، محسن، مهرهایی از جنس عشق، (نگاهی گرافیکی به مهرهای دوره قاجار، انتشارات کتاب خورشید، تهران، ۱۳۸۳.
- ۲- اسماعیلی، صغرا، پژوهشی در سکه و مهرهای شاهان صفویه، انتشارات میراث فرهنگی و گردشگری پژوهشکده زبان و گویش، تهران، ۱۳۸۵.
- ۳- اقبال آشتیانی، عباس، وزارت در عهد سلاطین بزرگ سلجوقی، دانشگاه تهران، تهران، ۱۳۳۸.
- ۴- آمیه، پیر، تاریخ عیلام، شیرین بیانی، انتشارات دانشگاه تهران، تهران، ۱۳۸۴.
- ۵- آیت اللهی، حبیب الله، مبانی نظری هنرهای تجسمی، سمت، تهران، ۱۳۷۷.
- ۶- باصری، زهره، چکیده مقالات همایش بین المللی باستان شناسی ایران حوزه شمال و شمال شرق، پژوهشکده باستان شناسی پژوهشکده میراث فرهنگی و گردشگری، تهران، ۱۳۸۴.
- ۷- پورداد، ابراهیم، یشتها، جلد ۱، اساطیر، تهران، ۱۳۷۷.
- ۸- جدی، محمد جواد، مهر و حکاکی در ایران، تهران، فرهنگستان هنر، ۱۳۸۷.
- ۹- حمید سفادی، یاسین، خوشنویسی اسلامی، مهناز شایسته فر، تهران، انتشارات موسسه مطالعات هنر اسلامی، ۱۳۸۱.
- ۱۰- دهخدا، علی اکبر، لغت نامه دهخدا، تهران، انتشارات و چاپ دانشگاه تهران، ۱۳۷۷.
- ۱۱- رابینو، لویی، نشانها و مهرهای پادشاهان ایران، محمد مشیری، تهران، امیرکبیر، ۱۳۵۳.
- ۱۲- رابینو دی بورگوماله، یاسنت لویی، مهرهای دوران صفوی، محمد حسین مرعشی، پیام بهارستان، تهران، انتشارات مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی، دوره دوم، سال اول، شماره سوم، صص ۸۹۵-۸۸۷.
- ۱۳- راوندی، مرتضی، تاریخ اجتماعی ایران، جلد دوم، تهران، امیرکبیر، ۱۳۵۴.
- ۱۴- سمسار، محمد حسن، مهرهایی از پادشاهان، شاهزادگان و سرداران صفوی، مجله هنر و مردم، دوره ۸، شماره ۹۱، تهران، اداره کل روابط فرهنگی وزارت فرهنگ و هنر، اردیبهشت ۱۳۴، صص ۱۹-۶.
- ۱۵- سیوری، راجر، ایران عصر صفوی، کامبیز عزیزی، تهران، نشر مرکز، ۱۳۸۱.
- ۱۶- شاردن، ژان، سیاحتنامه شاردن (جلد ۴)، محمد عباسی، تهران، امیرکبیر، ۱۳۳۶.
- ۱۷- فضالی، حبیب الله، اطلس خط، اصفهان، مشعل، ۱۳۶۲.
- ۱۸- قائم مقامی، جهانگیر، مقدمه ای بر شناخت اسناد تاریخی، تهران، نشر انجمن آثار ملی، ۱۳۵۰.
- ۱۹- قلیچ خانی، حمیدرضا، فرهنگ واژگان و اصطلاحات خوشنویسی و هنرهای وابسته، تهران، روزنه، ۱۳۸۸.
- ۲۰- گریشمن، رمان، هنر ایران در دوران پارتی و ساسانی، بهرام فره وشی، شرکت انتشارات علمی و فرهنگی، بی جا، ۱۳۷۰.
- ۲۱- گلماغانی زاده اصل، ملکه و یوسفی، حسن، باستان شناسی و تاریخ هنر بقعه شیخ صفی الدین اردبیلی، نیک آموز، اردبیل، ۱۳۸۴.
- ۲۲- لوبون، گوستاو، تمدن اسلام و عرب، فخر داعی، تهران، نگاه مطبوعاتی علی اکبر علمی، ۱۳۴۴.
- ۲۳- معین، محمد، فرهنگ فارسی، تهران، انتشارات امیرکبیر، ۱۳۶۴.
- ۲۴- نامجو، عباس، عیلام، تهران، سیمای فرهنگی ایران، ۱۳۷۸.
- ۲۵- نامی، غلامحسین، مبانی هنرهای تجسمی (ارتباط بصری)، تهران، انتشارات توس، ۱۳۷۵.
- ۲۶- همدانی، محمدابن محمود، عجایب نامه، جعفر مدرس صادقی، تهران، نشر مرکز، ۱۳۷۵.

27-www.cgie.org.ir.

28-www.fa.wikipedia.org.

